

Cap a una ciutadania intercultural

Un tema emergent en la recerca educativa

Margarita Bartolomé Pina*

Canvis al concepte de ciutadania

El concepte tradicional de *ciutadania*, tal com ja va denunciar en diferents ocasions el grup GREDI¹, resulta clarament restrictiu i insuficient per fer front a les exigències cíviques i socials que caracteritzen l'ordre social vigent (el fenomen de la globalització, les reivindicacions de paritat dels gèneres dels moviments feministes, la progressiva multiculturalitat de les ciutats, la crisi de l'estat de benestar, les desigualtats nord-sud, etc.).

Des de les actuals *condicions socials i polítiques*, no és gens estrany que es trobi en profunda crisi aquella formulació de ciutadania lligada bàsicament al concepte de nacionalitat (quan avui dia ja existeixen realitats polítiques transnacionals), més interessada a establir barreres i divisions entre les persones, que a afavorir la seva integració i la seva inclusió. I això es dona quan detectem que el vertader risc que tenen les institucions i els mecanismes democràtics és que deixen de ser allò que els caracteritza per les dificultats que col·lectius de persones que viuen en el seu territori tenen per accedir-hi. Una ciutadania més centrada a concebre el ciutadà o la ciutadana com a receptor o receptora de drets que com a actors de la vida comunitària, tot i que la participació ciutadana és un valor fonamental de la democràcia. Una ciutadania, en definitiva, més preocupada per buscar la homogeneïtat cultural que per apreciar la riquesa de la pluralitat i la diversitat que ens fa lliures (Cabrera, F., 2000). Les *aportacions* que ens ofereixen els diversos espais de reflexió i d'anàlisi

(*) Margarita Bartolomé Pina és pedagoga i mestra. Doctora en pedagogia, és catedràtica de Mètodes d'Investigació i Diagnòstic en Educació de la Universitat de Barcelona. Pertany al Grup Gredi (Grup de Recerca en Educació Intercultural), del que va ésser coordinadora des de la seva creació fins a l'actualitat. La seva tasca de docència i recerca així com les seves publicacions s'orienten especialment al desenvolupament de metodologies orientades al canvi educatiu juntament amb la formació del professorat i, en els darrers 12 anys, a l'aprofundiment en l'educació intercultural i elaboració d'estratègies educatives que puguin afavorir la cohesió social. A/e: mbartolome@ub.edu

(1) El marc teòric d'aquesta recerca es pot veure en la publicació feta pel GREDI. Bartolomé, M. (coord.) *Identidad y ciudadanía: un reto a la educación intercultural*. Madrid: Narcea, 2002.
 (2) Una ampliació d'aquestes dimensions i d'aquest concepte la podem trobar a Bartolomé i Cabrera (2003).

apunten cap a un concepte de *ciutadania* més ampli que aprofundeix en els *principis de la democràcia* i que estimula la *participació de la comunitat* com un instrument decisiu de l'autonomia personal i, la defensa de la democràcia.

Resumirem els nous plantejaments de la ciutadania que sustenten la nostra recerca indicant *les dimensions bàsiques* que, per a nosaltres, integren el concepte de ciutadania²:

- Una dimensió associada a l'*estatus legal* que exigeix el reconeixement en el ciutadà d'uns *drets*, sense oblidar igualment les seves corresponents *responsabilitats*, que li possibiliten l'accés als recursos socials, laborals i econòmics de la comunitat. En aquest cas, parlem de *ciutadania com a estatus*. Quan la pertinença del ciutadà o ciutadana a una determinada comunitat li és concedida per *ius solis* o per *ius sanguinis*, tal com succeeix a la pràctica habitual dels estats, estariem parlant d'aquesta primera dimensió.
- Una dimensió associada a la *participació efectiva*. En aquest cas plantejarem la ciutadania com *una pràctica desitjable* o com *un procés* (Gentili, 2000). Des d'aquesta perspectiva podríem dir que la ciutadania és una *construcció social*. I el fet de ser ciutadà o ciutadana no s'entendria com una qualitat lligada merament al lloc de naixement o a l'adquisició legal d'un estatus, sinó al *desenvolupament d'un sentiment de pertinença* que ens fa sentir integrants d'una col·lectivitat amb la qual ens identifiquem i que ens impulsa a *actuar en els assumptes públics* que ens concerneixen, juntament amb una *consciència ciutadana* i amb *l'exercici d'uns determinats valors cívics*.

Ara bé, el component legal i polític és el que ha interessat d'una manera especial als estudiosos en aquest tema durant els segles XIX i XX. Des d'aquesta dimensió d'estatus, el concepte de ciutadania s'ha desenvolupat i enriquit essencialment durant els darrers 60 anys, associat a les resolucions i declaracions universals sobre els Drets Humans. Seguint un procés acumulatiu de drets i deures, el concepte ha passat per diverses etapes, tot i coincidir amb les distintes generacions dels Drets Humans.³

Volem cridar l'atenció sobre el component pràctic i processual del concepte de ciutadania. Hi ha una gran preocupació pel desenvolupament en els membres de les comunitats polítiques d'un sentiment fort de pertinença que promougui actituds participatives i pràctiques ciutadanes compromeses i responsables.

(3) En relació amb els drets i deures lligats al concepte de ciutadania com a estatus, en societats multiculturals, sociòlegs, polítics i filòsofs han anat discutint sobre la possibilitat o no d'un reconeixement de drets especials lligats a les minories. Kymlicka (2003), un dels estudiosos del tema, conclou que el debat sobre la justícia o no d'aquest reconeixement està arribant a un cert consens, i s'accepta aquesta justícia com un element necessari dels estats i de les institucions democràtiques.

Una de les raons d'aquesta preocupació és el reconeixement de la complexitat que comporta desenvolupar aquest sentiment de pertinença en les nostres societats multiculturals. ¿Com es poden harmonitzar, dins del nostre sistema de relacions, les diferents cultures, tradicions, religions, llengües, codis comportamentals etc. perquè no siguin causa de separació i no impedeixin la necessària cohesió social? ¿Com es pot crear una identitat cívica comuna tot i respectar les distintes identitats culturals dels membres d'aquestes comunitats polítiques?

Com ja hem definit en altres documents (Bartolomé et al., 2001), això suposa construir aquest sentiment des d'un enfocament *inclusiu* i no *excloent*, treballant operativament la solidaritat com a *encontre*. És a dir, *reconeixent que la causa, els problemes de l'altre són també els meus i la meva causa*. Aquest plantejament suposa, tanmateix, l'apropament vital i afectiu a les persones que componen la comunitat.

Si el fet de sentir-se membre d'una comunitat (i ser reconegut com a tal) és un component important, *la participació ciutadana* constitueix una eina indispensable per arribar al desenvolupament de les nostres societats des d'una perspectiva democràtica. Perquè això sigui possible són necessaris, almenys, dos elements. Un és eminentment educatiu i tindria com a objectiu introduir tant a l'educació formal com en qualsevol altre espai educatiu, una *formació per a una ciutadania activa i responsable*; treballar més el desenvolupament d'actituds actives i responsables i de pràctiques ciutadanes que una informació clàssica sobre els principis democràtics o el funcionament del govern. L'altre element és la necessitat d'establir una acció social i política que prengui en consideració els desavantatges que poden tenir certs col·lectius (per exemple, alguns grups procedents de la immigració exterior), quan pretenen accedir a l'espai públic. Estratègies de *empowerment*, mediació cultural, obertura d'espais en què les persones de diferents cultures es trobin i puguin treballar o dialogar, són, entre d'altres, camins per avançar cap una ciutadania que trenqui la desigualtat existent i adopti els principis de l'autèntica interculturalitat.

En síntesi, podem dir que la ciutadania que volem per a la nostra societat hauria de ser *activa i responsable, crítica i intercultural, desenvolupada en l'àmbit local, però oberta a nivells més amplis: autonòmic, estatal, europeu, internacional o global*.⁴

(4) Recordem les aportacions del Consell d'Europa al desenvolupament del concepte de *ciutadania responsable* (Consell d'Europa, 1988, 1999) i del mateix Consell, així com de Bárcena (1997) i Osler (1998) al concepte de *ciutadania activa*; la de Giroux (1993) i Mayordomo (1998) al de *ciutadania crítica*; les de Kymlicka i Norman (1994, 1996) al de *ciutadania multicultural*, i les de Cortina (1998), que donant un pas més proposa el de *ciutadania intercultural*; finalment, recordem l'aportació de la mateixa autora parlant de la *dimensió cosmopolita* de la ciutadania, en tant que altres autors, entre els que destaquem a Banks (1997) insisteixen en els diferents nivells de la ciutadania que culminen amb una dimensió *global*, on s'accentuen els conceptes d'equitat, interdependència, vinculació o interconnectivitat i perspectiva, elements que ja hem plantejat en altres publicacions. Vegeu (Cabrera, 2002: 86-87; Bartolomé, 2002: 33)

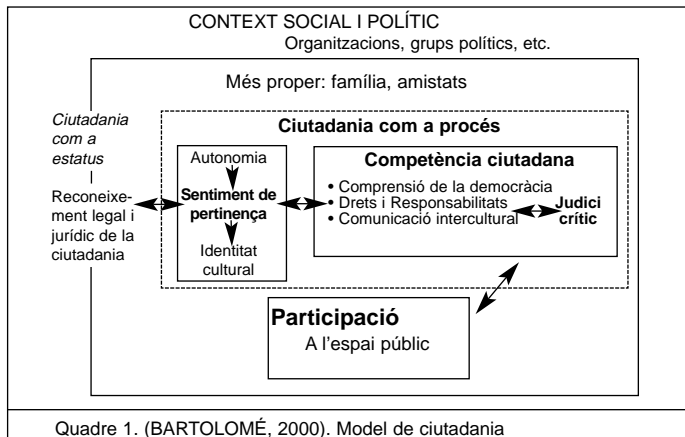
Vers la construcció d'una ciutadania intercultural, activa i crítica

Des d'aquest concepte, ens preguntem: com pot ajudar l'educació a desenvolupar realment aquesta concepció? ¿Quins processos facilitaran pràctiques de comunicació, de participació, de servei a la comunitat, de maneig dels conflictes que sorgiran necessàriament en les actuals societats complexes? Com es portarà a terme la formació del caràcter de les persones des d'aquest enfocament? (Bartolomé, 2001a).

L'educació per a una ciutadania que tingui les característiques que hem assenyalat abans, hauria de desenvolupar, per damunt de tot, *habilitats, valors i actituds* (Galdston, 1991) en les persones que afectin la seva manera de ser i d'actuar: personalitats flexibles i obertes a la diversitat, amb capacitat de diàleg intercultural i de treball en equip, sensibles davant de la justícia, compromeses en una justa distribució de recursos, disposades a la participació en la solució dels problemes públics que afecten la seva comunitat. Per tant, creiem que és precís partir d'un *model dinàmic de ciutadania* que incorpori les principals dimensions que s'han de treballar en l'educació.

Cadascun dels components del model està travessat per un fet multicultural que el modifica diferencialment. Per exemple: quins efectes produeix en el sentiment de pertinença, el saber-se amb o sense estatus legal de ciutadania en un determinat estat? Com se senten ciutadanes europees aquelles persones que no posseeixen un reconeixement legal d'un estat europeu? Desitgen ser-ho? Se'ls reconeix aquest dret per part dels seus veïns, amics i amigues, companys, etc.? Com entenen els drets i deures propis de la ciutadania persones que pertanyen a diverses cultures? Com influeix el gènere o la posició social de la gent en el reconeixement de la seva aportació quan es prenen decisions polítiques? (Bartolomé, 2001 b).

Veiem el model desenvolupat:

Sens dubte, el desenvolupament del model suposa l'elaboració de programes i materials educatius que permetin la formació ciutadana des d'aquesta perspectiva dinàmica que estem plantejant. Però, abans de començar aquesta formació necessitaríem respondre prèviament a algunes qüestions: quin és el coneixement, la comprensió, les actituds i les pràctiques ciutadanes que tenen les persones d'una determinada comunitat? *¿Com s'està construint la concepció i la pràctica de la ciutadania dels joves que viuen en societats que es caracteritzen per una progressiva diversitat cultural? Quines barreres, dificultats, entrebancs, malentesos troben en el seu procés? A quin concepte de democràcia s'adscriuen? A quins valors ciutadans, tendeixen tots i totes independentment del seu origen cultural, la seva llengua familiar, o la situació social en què es troben?*

Són preguntes apassionants que ens animen a apropar-nos amb respecte i atenció a la població i fer-nos ressò de les seves inquietuds, idees, prejudicis, afirmacions i, per què no somnis. Són preguntes que ens porten a una activitat de recerca, posada al servei, no dels nostres interessos, sinó dels interessos de la comunitat.

Quines recerques s'estan desenvolupant?

La revisió realitzada a 76 treballs publicats a partir de l'any 1996, ens confirma allò en què estem insistint al llarg d'aquestes pàgines.⁵

No hem trobat grans novetats en els plantejaments metodològics, la qual cosa contrasta amb la riquesa teòrica d'altres publicacions que intenten fer avançar els temes des de la vessant reflexiva. També hem observat els salts que apareixen en alguns treballs des dels enfocaments teòrics fins a les propostes educatives pràctiques, fruit, possiblement, del desig de respondre a la necessitat d'aterrar que tenen els educadors. Una bona obra representativa d'aquest tipus de treballs és la de Pérez Serrano (1997) *Cómo educar para la democracia*. Altres autors, com Sánchez (1998) inclouen, a més, algunes experiències sistematitzades. Sense negar el valor de totes aquestes propostes, nosaltres creiem que és precís desenvolupar molta més investigació en aquest camp, que articuli la teoria i els programes d'actuació. L'avaluació de programes es presenta així com una eina indispensable per valorar la seva validesa i la seva utilitat.

Encara que no s'observa, en general, el tipus d'investigació que reclamaria la complexitat temàtica existent, sí que existeixen alguns elements interessants que desitjo ressaltar:

(5) Recollim aquí l'estudi realitzat l'any 1999 i publicat a Bartolomé et al. (1999).

• Les percepcions del professorat

Troblem un grup d'investigacions preocupades per descobrir les percepcions i concepcions del professorat davant de diversos temes emergents. Per exemple:

- La dimensió europea en el currículum (Ritchie, 1997), que utilitza com a estratègia d'investigació l'entrevista semiestructurada.

- La ciutadania europea (Osler, 1998), la investigació realitzada amb estudiants de magisteri és una combinació de qüestionari, entrevista, grups de discussió i narracions escrites pels propis estudiants.

- Les divergents percepcions en l'educació per a la ciutadania (Anderson, Avery, Pederson, Smith i Sullivan, 1997). En aquesta investigació s'ha utilitzat com a estratègia de recollida d'informació i anàlisi, la metodologia Q, a través de 40 targetes que recullen diferents punts de vista de l'educació per a la ciutadania. L'anàlisi factorial realitzat a partir de la matriu de correlacions entre els subjectes va donar, en primer lloc, tres tipus de professorat en relació amb una concepció de l'educació per a la ciutadania: els que advoquen pel pluralisme cultural, pel comunitarisme i pel legalisme. L'estudi va ser replicat a una mostra estatal més àmplia en què apareixen quatre grups clarament diferenciats: els pensadors crítics, els legalistes, els pluralistes culturals i els assimilacionistes. Tot i que difereixen substancialment, les seves perspectives mantenen algunes creences comunes.

• Característiques de l'alumnat

També s'han descrit algunes característiques pròpies de l'alumnat en àmbits multiculturalmentals, que serveixen de base per estudiar el seu comportament davant de la pràctica ciutadana. Per exemple, la investigació sobre les prioritats de valor i les expectatives d'autonomia en adolescents de diferent procedència cultural (Deeds, Mahtani, Bond i Westrick, 1998) que aporta una forma bastant original —encara que no és nova— a l'elecció de valors, en introduir el sistema de parelles per donar nom a les persones que admiren, respecten i els agradaria semblar-se. D'aquesta forma indirecta es descobreixen les seves pròpies preferències de valor, que poden repercutir en els processos de formació d'una ciutadania inclusiva.

Respecte al tema de *ciutadania i identitat* trobem algunes investigacions presentades per Borgström, Bartolomé, Laperriere i Pagé a la Trobada Catalunya-Quebec. «Diversitat cultural, identitat i llengua: el paper de l'educació», que va tenir lloc els dies 24-26 d'abril de 2001, així com a les recerques del GREDI, a què ens referirem posteriorment.⁶

(6) Un resum de la recerca es pot veure a Bartolomé, M. (2001c).

Potser en aquest primer bloc de treballs relatius a professorat i alumnat, diríem que notem un progressiu desplaçament d'investigacions centrades en la tècnica de qüestionari a d'altres que guanyen en complexitat per les estratègies que utilitzen i per l'ús creixent d'aquelles que se situen en una perspectiva interpretativa. Dins d'aquesta línia observem un ús creixent de la narració i de les entrevistes en profunditat a les investigacions. De Carlo (1997) les reivindica com un camí privilegiat d'aproximació a la realitat des de la perspectiva d'una construcció del coneixement que trenqui amb les hipergeneralitzacions que constitueixen els estereotips ètnics i culturals. Basant-se en Bruner, assenyala com la narració ens permet representar la nostra vida, fet que es revela de gran importància per a la cohesió d'una cultura i per a l'estructuració de la vida individual. Encara que aquest autor es preocupi sobretot de l'aplicació de la narració al treball de l'aula, nosaltres creiem que els seus plantejaments poden ser vàlids per a la investigació. Per exemple, les biografies o històries de vida són utilitzades per aprofundir en els problemes d'aculturació que tenen els immigrants, i les necessitats formatives d'aquests en el desenvolupament del seu projecte migratori; per a l'anàlisi de les dificultats experimentades pels joves de segona generació o per comprendre les experiències escolars de grups minoritaris de joves o d'adults (Jones, Maguire i Watson, 1997).

• **La narració d'experiències educatives: una forma de comprendre la realitat**

En aquest mateix enfocament podem situar les narracions d'experiències educatives que poden presentar-se com a etnografies, estudis de casos, o investigacions avaluatives d'enfocament naturalístic.

Apple i Beane (1997) recullen a la seva obra *Escuelas democráticas* quatre narracions d'aquest tipus. «Al començament, vam prendre la decisió que aquestes històries havien de ser explicades per les mateixes persones que hi participaren. Això és fonamental. Els sentiments de frustració i, a vegades, de cinisme, que molts educadors i educadores de la comunitat experimenten, molt sovint són el resultat de no escoltar els uns les històries dels altres» (pàg. 43-44).

Algunes vegades, la recollida d'informació es porta a terme exclusivament a partir d'una tècnica, per exemple, entrevistes semiestructurades desenvolupades dins del medi on es realitza l'experiència (Carrington i Short, 1997). Aquests autors van avaluar el potencial de l'educació de l'Holocaust, tema tractat a l'ensenyament secundari a Anglaterra, com a mitjà d'educar per a la ciutadania activa en una democràcia pluralista participativa, a estudiants que pertanyen a diversos grups ètnics. En altres casos, com en la investigació de Rhodas (1998) sobre *La implicació dels estudiants en serveis de la comunitat: una forma de educació per a la ciutadania*, o la de Houser (1995) sobre *La influència de les interaccions socials a l'educació per a la ciutadania*, l'informe etnogràfic es portava a terme a partir de múltiples tècniques de recollida d'informació (entrevistes formals i informals, observació participant i anàlisi de

documents, incloent diaris d'estudiants). Aquests dos últims treballs són molt interessants per comprovar la manera de fer emergir temes claus del corpus analitzat, i els integra als marcs teòrics de la investigació, al mateix temps que desenvolupen una vessant pràctica per al treball educatiu.

• L'avaluació de les innovacions

Des del paradigma interpretatiu, l'avaluació de les innovacions, també constitueixen un centre d'interès.

Hem trobat alguns treballs que utilitzen el mètode d'investigació-acció cooperativa com el de Davies, Gray i Stephens (1998) en el qual s'analitza la introducció a l'escola del *día de la democracia* com a estratègia d'educació per a la ciutadania. També és interessant la investigació dels conflictes a contextos educatius multiculturals. El nostre treball d'investigació (Bartolomé, 1998) ens va portar a qüestionar-nos el mètode d'investigació-acció quan faltaven les condicions necessàries per al desenvolupament creatiu d'una innovació, per part dels mestres, en especial la formació que es necessita. La vinculació d'un postgrau a una investigació cooperativa podria resoldre, en part, el problema. Una altra forma utilitzada per nosaltres és la de proporcionar programes o materials als educadors perquè puguin ser introduïts i avaluats de forma participativa (Bartolomé et al., 2000).

Apropament a la recerca: *Estudi diagnòstic dels elements que configuren el concepte i la pràctica de la ciutadania en els joves de 14 a 16 anys a Barcelona*⁷

A manera d'exemple, presentem ara una de les recerques que el GREDI ha fet per apropar-se al tema de la ciutadania intercultural i que té caràcter diagnòstic.⁸ La seva finalitat era identificar les necessitats formatives per al desenvolupament d'una educació ciutadana intercultural al segon cicle d'ESO. Hem plantejat aquesta aproximació en una població determinada: l'a-

(7) GREDI (2002) *Estudi diagnòstic dels elements que configuren el concepte i la pràctica de la ciutadania en els joves de 14 a 16 anys a Barcelona*. Barcelona: Universitat de Barcelona. Informe de Recerca. Han participat en aquesta recerca Flor Cabrera, Julia Victoria Espín, M. Àngeles Marín i Mercedes Rodríguez que es van responsabilitzar de la investigació per enquesta; Inés Massot i Marta Sabariego, que ho van fer de les entrevistes; Jaume del Campo, dels grups de discussió i Margarita Bartolomé, de la coordinació general del treball amb especial incidència en la part qualitativa i de l'elaboració final de l'informe, a partir dels informes parcials. Hem comptat amb la col·laboració important de la becària Eva M. Álvarez.

Aquesta recerca ha estat subvencionada per la Divisió V i l'informe complet es pot trobar en línia. [Consulta: 27 d'octubre de 2003]. Disponible a: <<http://www.ub.es/div5/cinquena/pdf/Gredi.pdf>>.

(8) Oferim un breu resum de la nostra aproximació empírica. Dins d'aquest mateix número hi ha la síntesi d'altres recerques fetes per alguns membres del GREDI. El marc teòric ha estat treballat a un nivell molt més ampli, durant dos anys, intentant construir un projecte europeu amb sis països. També s'han fet i presentat altres projectes amb altres grups i universitats d'Europa i Amèrica Llatina, així com de la resta de l'Estat espanyol. Malauradament, la manca de finançament públic no ha permès el seu desenvolupament fins ara.

lumnat d'ESO. Però per entendre com s'està construint el procés de construcció de la concepció i pràctica ciutadana, hauríem de saber *com es porta a terme la formació per a la ciutadania als centres educatius d'ESO*. I en aquest punt, el professorat d'aquestes institucions, així com d'altres persones que donen suport psicopedagògic tenen molt a dir. És ben cert que hi ha altres espais (tota la ciutat és o hauria de ser educadora!) on segurament l'alumnat troba elements significatius per construir els seus conceptes i les seves pràctiques. La nostra recerca té uns límits i constitueix tan sols una petita i primera aproximació empírica al tema.⁹ Aquesta aproximació ens ha permès descobrir les *necessitats formatives* de l'alumnat i el professorat que hi ha a l'ESO, com una base fonamental per a la construcció de qualsevol pla formatiu en aquest aspecte.

Objectius

1. Realitzar un diagnòstic dels elements que configuren el concepte i la pràctica de la ciutadania de l'alumnat d'ESO.
2. Conèixer si el professorat dels centres educatius d'ESO els consideren uns espais adients per al desenvolupament d'una ciutadania intercultural.
3. Determinar les necessitats formatives que sorgeixen del diagnòstic anterior.

Metodologia

Hem intentat una aproximació a la realitat estudiada des de diferents metodologies. D'una banda, hem plantejat un estudi de camp, extens, a través d'una investigació per enquesta, en sis centres d'educació secundària, que ens ha permès conèixer les opinions dels i de les alumnes davant del tema. A partir dels resultats obtinguts, hem plantejat l'apropament en profunditat a la realitat estudiada, a través d'entrevistes semiestructurades, que ens han ajudat a comprendre millor les motivacions, els processos, les dificultats i les possibilitats de l'alumnat respecte a la comprensió i pràctica de la ciutadania. Es tracta d'una combinació metodològica recomanada per Bericat (1998) en aquestes situacions on és convenient una complementarietat. L'apropament a la pràctica de la formació per a la ciutadania, s'ha fet a les institucions a través de grups de discussió i d'entrevistes amb el professorat de tres centres de secundària.

(9) Altres recerques parcials han estat fetes per membres del grup, especialment el sentiment de pertinença a Europa (Donoso i Massot, 1999), unit a la possibilitat de treballar aquesta dimensió de manera pràctica a l'ESO (Bartolomé et al., 2001d). Hi ha algunes que es troben en curs com: el diagnòstic de la competència comunicativa intercultural a l'ESO i l'elaboració i avaluació d'un programa d'intervenció; el desenvolupament d'un programa per a la formació en una ciutadania participativa de dones procedents de la immigració exterior o l'anàlisi de la ciutadania democràtica i intercultural a Colòmbia.

Resultats més significatius de la recerca

Presentem només una selecció dels que es refereixen a l'alumnat dels centres.

• El sentiment de pertinença

L'alumnat se sent vinculat fonamentalment al seu lloc de naixement (74 %), a la ciutat on viu (65 %) i a Espanya (65 %). Destaca, també, que el menor sentiment de pertinença es refereix a Europa. Aquestes dades confirmen els trobats per nosaltres, a anteriors investigacions, en què es va poder comprovar que els i les joves d'aquestes edats (i encara majors) no tenen desenvolupada una consciència de la seva pertinença a la Unió Europea. Si creuem la vinculació amb Espanya amb l'origen de l'alumnat (catalans, resta d'Espanya, immigrants procedents de la immigració exterior), observem algunes diferències significatives en l'ordre de les vinculacions manifestes. En concret, el 85,71 % de l'alumnat procedent de la resta d'Espanya i el 71,31 % del català se sent vinculat molt o força davant d'un 42,47 % de l'alumnat immigrant.

En segon lloc, per a l'alumnat enquestat, els aspectes que més vinculen a un lloc són: parlar la llengua (69 %), així com el coneixement de les normes i dels costums d'aquest lloc (68 %).

Les *entrevistes* realitzades permeten il·luminar millor aquestes dades.

• Concepció de la ciutadania

– *Què vol dir, per als i les joves, ser ciutadà o ciutadana?*

En general l'alumnat es refereix a un concepte de ciutadania sempre associat a un territori, essencialment a la ciutat, tot i que alguns joves van més enllà i mostren nocions de ciutadania més complexes emfatitzant uns altres components.

L'anàlisi de les entrevistes aboca un resultat semblant, tot i que amb variants significatives. Se segueix mantenint la concepció de ciutadania vinculada al *concepte de territori*, amb dues modalitats importants, que influeixen decisivament en el sentiment de pertinença: *lloc de naixement*, *lloc on estàs vivint*.

– *Què significa ésser un bon ciutadà o una bona ciutadana?*

L'anàlisi de contingut de les 333 respostes de l'alumnat entrevistat davant de la pregunta *què significa ser un bon ciutadà/ana?*, indica que al voltant d'un 35 % de l'alumnat relaciona la seva concepció de ciutadà o ciutadana amb la necessitat de complir amb uns deures i tenir uns drets. Una altra dimensió que assenyalem fa referència al fet que ser un bon ciutadà o ciutadana significa ser respectuós o respectuosa.

– Ciutadania inclusiva o ciutadania exclouent?

Els i les joves de la nostra mostra prenen en consideració l'aspecte legal com l'element clau per al reconeixement de la ciutadania.

A les entrevistes, a la qüestió: *qui més pot ser ciutadà o ciutadana de...? Per què?* Es respon en coherència amb la concepció de ciutadania que hem comentat. Fixem-nos en aquests dos exemples: «La gent que ha nascut aquí o que des de sempre ha estat vivint aquí o que parla català» (Ro). «Un magrebí, un moro, que visqui aquí, a Barcelona és ciutadà si viu aquí» (Ma).

• Actitud davant d'una ciutadania multicultural

Els resultats semblen indicar que l'alumnat, en general, té una *actitud un tant favorable cap a la ciutadania multicultural*, ja que un 68,9 % reflecteix aquesta tendència davant un 31,1 % que reconeix que «no els agradaria que vinguessin a viure al seu barri persones de diferents cultures a la seva» o que «els agradaria que vinguessin a viure només d'alguns països, però no de tots». Veurem després, si aquestes respostes es corresponen, amb les que donen a la pregunta 19. En aquesta pregunta l'alumnat opina sobre els avantatges i desavantatges d'una ciutadania multicultural.

El major *avantatge* que l'alumnat destaca sobre el fet que al seu barri hi hagués una ciutadania multicultural és que «permetria conèixer altres cultures» (un 52,3 % opina que influiria força o molt), i els desavantatges que assenyala són que «tindríem més delinqüència» (un 47,9 % opina que es produiria força o molt), i que «hi hauria més conflictes de convivència» i «tindríem molts problemes per entendre'ns» (amb un 42%).

Les 12 afirmacions que conté aquest ítem constitueixen una escala d'actituds de tipus Likert, que permeten mesurar «l'actitud de l'alumnat cap a la ciutadania multicultural». L'actitud mitjana del grup és 36,3. Com que la puntuació teòrica mínima a l'escala és 12 i la màxima 60, podem dir que l'alumnat, en general, té una *actitud neutra* cap a la ciutadania multicultural.

• Preferències cap als diferents grups culturals

Els resultats mostren que l'alumnat, en general, mostra les seves preferències pels grups amb què creu tenir una més gran aproximació cultural. Prefereixen sobretot les persones procedents de la Comunitat Europea i les llatinoamericanes (un 62,3 % i un 59,1 %, respectivament, diuen que els agradaria «força o molt»). És necessari ressaltar també que més de la meitat de l'alumnat rebutja (els agradaria poc o gens que anessin a viure al seu barri) les persones pakistaneses (un 61 %) i les magrebines (56,7 %); quasi la meitat rebutja les persones gitanes (49,5 %) i les subsaharianes (48 %).

A les entrevistes hi ha un major pes d'afirmacions que expressen una certa reticència a estereotips i prejudicis. «Si vénen a comportar-se i a treballar...

però molts vénen a robar, sobretot gitanos i moros, que els agrada molt robar» (JL).

• **Comprensió de la democràcia**

– **Confiança en les institucions**

En general les respostes donades per l'alumnat estan força repartides entre els diferents nivells de valoració, la qual cosa indica que no hi ha una opinió totalment unànime respecte a la institució en què més confien aquests joves. No obstant això, apareix el consell escolar com la institució en què més confien, ja que un 78,5 % de l'alumnat se situa entre les caselles d'una mica, força i molt. Per una altra banda, un 46 % de l'alumnat confia una mica o gens en els partits polítics per a representar els interessos de la ciutadania, davant del 13,7 % que confia força o molt en ells. Als partits polítics, el segueix el Parlament com la institució en què un 37,6 % confia molt poc o res; dues institucions molt relacionades entre elles, ja que una d'elles forma part de l'altra.

– **Comprensió dels fonaments de la democràcia**

L'anàlisi de la comprensió sobre els fonaments de la democràcia es realitza a partir de tres preguntes del *qüestionari* on s'exploren els coneixements cívics que té l'alumnat lligats al significat de democràcia i als principis vinculats a aquest concepte. Atès que es tracta de preguntes que posen en joc uns coneixements bàsics sobre el funcionament democràtic, sorprèn que només un 54 % d'aquest alumnat opini que han de governar un país persones escollides pel poble i que un 45,3 % assenyali que han de governar persones expertes en assumptes polítics i de govern o líders amb carisma.

A les *entrevistes* s'ha constatat com l'alumnat no europeu contesta amb un «no ho sé» quan se li pregunta què significa per a ells la democràcia. És un desconeixement pràctic o teòric? L'alumnat europeu, en canvi, almenys al nivell teòric s'expressa amb frases carregades de valoració positiva en relació amb la seva concepció de la democràcia.

• **Comprensió dels principis de la democràcia i la seva aplicació a situacions concretes**

En general, podem afirmar que aquests joves han donat respostes congruents amb el que signifiquen els diferents principis de la democràcia i que els han sabut aplicar a les diferents situacions plantejades, la qual cosa es posa de manifest en observar les categories que concentren els majors percentatges de resposta per a cada una de les situacions. Hem d'assenyalar, que les situacions on hi ha una dispersió més gran de les respostes són les que fan referència al fet que: les persones immigrants gaudeixin dels recursos necessaris per viure dignament; el nombre d'homes i de dones en els partits polítics estigui equilibrat; i l'estat asseguri un sou mínim per a totes

les persones. Això pot ser degut al fet que siguin principis que no s'associen tan clarament amb la democràcia per no ser considerats tan fonamentals com els altres.

- **Convivència i participació ciutadana**

- ***La participació en l'àmbit escolar***

Aquest alumnat té un nivell de participació molt baix, únicament les activitats esportives sembla que els motiven una mica (41,4 %). Tanmateix, destaca el poc interès per la participació en òrgans de representació interna de l'institut, ja que només un 20 % manifesta que s'ha presentat alguna vegada a aquest càrrec.

Crida l'atenció la baixa demanda de participació en aspectes, així com l'elaboració de normes de disciplina, o la creació d'un consell de l'alumnat, i en canvi creuen que haurien de tenir una major presència en l'elecció del director/a. Sembla que aquest últim aspecte es percep com de major importància per a la seva vida acadèmica dins de l'institut. Aquests resultats mostren que, potser l'organització interna dels centres educatius continua sent molt vertical i la presa de decisions està fonamentalment al consell escolar, al claustre de professorat i a la direcció. La formació per a la ciutadania exigiria uns certs canvis en l'organització dels instituts de secundària de manera que fos més visible l'organització democràtica i la participació de l'alumnat en la presa de decisions.

- **Necessitats formatives sorgides de la recerca amb l'alumnat**

La investigació feta ens confirma alguns dels elements que ja havíem plantejat en estudis anteriors. Resumim breument els més importants.

- ***Necessitat d'una formació sistemàtica en coneixements cívics***

Aquí s'inclou una comprensió més àmplia del paper que juguen les institucions en la consolidació de les democràcies. Ara bé, hem de reflexionar sobre com s'està construint el coneixement a la nostra societat i el poder dels mitjans de comunicació. Dins d'aquesta cultura de consum cultural és indispensable la formació crítica de l'alumnat davant dels problemes mundials i locals, la qual cosa suposa, a més, una formació més crítica del professorat.

- ***Necessitat de vincular aquesta formació teòrica amb una pràctica ciutadana***

Es pot veure la necessitat de vincular la formació teòrica amb la pràctica ciutadana per part dels centres educatius dins de la vida quotidiana. Creiem fonamental el pas d'una ciutadania passiva a una d'activa. Aquesta pràctica podria estimular-se a partir de dinàmiques i jocs que incorporessin la dimensió afectiva als processos cognitius. Es tracta de passar d'uns principis o nor-

mes a uns valors posats en acció.¹⁰ Actualment, el nostre grup GREDI està portant a terme una recerca per a l'avaluació participativa de materials orientats a la formació per a una ciutadania inclusiva. Els primers resultats obtinguts ens animen a continuar en aquesta línia de treball.

Els centres haurien de proporcionar formes organitzatives que estimulin la participació real de tot l'alumnat, per poder exercir la ciutadania des de la presa de decisió, tenint en compte la seva edat.

– Formació per a l'acció col·lectiva

No oblidem que la construcció de la ciutadania es fa, en bona mesura, fora d'això que sembla imprescindible: la formació ciutadana dels i de les joves a través de serveis per a la comunitat.¹¹ En aquest sentit, les institucions educatives haurien de procurar, espais d'interrelació escola–comunitat que puguin canalitzar la informació i la formació sobre l'acció col·lectiva.

En síntesi, si volguéssim resumir alguns elements significatius per a la investigació en aquest camp, diríem:

- S'està produint un moment intens de construcció teòrica. Falten, no obstant això, més investigacions que operativitzin els constructes, creïn indicadors a ser possible transculturals, estableixin una connexió sòlida amb la realitat socioeducativa, facilitin l'aplicabilitat dels plantejaments a l'educació i generin de fet processos transformadors seguits i avaluats.
- Les temàtiques tenen un caràcter interdisciplinari, motiu pel qual les investigacions també haurien de ser-ho. Filosofia, sociologia, antropologia, psicologia social, política, etc. són matèries que il·luminen els processos que estem estudiant. D'altra banda, reclamen la il·luminació pertinent de l'educació.
- Les investigacions per la seva complexitat tendeixen a realitzar-se en equip.
- Trenquen l'esquema de l'escolarització educativa com a espai privilegiat de l'educació, tot i que la institució escolar continua tenint un paper rellevant. Dins d'aquesta novetat d'espais, vull fer menció a la ciutat com a nou espai educatiu, que origina una nova complexitat en el plantejament d'una investigació que es realitza en aquest àmbit, prenent-lo com a unitat d'anàlisi.

(10) Aquesta cohesió social no serà possible sense treballar en el nostre alumnat la construcció de la seva identitat des de múltiples pertinences, incloent la pertinença a societats més o menys àmplies de les que se senten ciutadans o ciutadanes. La tesi d'Inés Massot (2001), *Vivir entre dos culturas*, ens permet una breu aproximació al tema.

(11) De participació en la vida associativa local i implicació en la seva dinàmica comunitària.

- Aposten per processos de transformació social articulats amb estratègies educatives.
- Els temes que s'aborden continuen tenint l'alumnat i el professorat com a protagonistes de moltes investigacions. No obstant això, sent la temàtica nova, es privilegien investigacions que indaguen sobre la percepció que el professorat té sobre aquesta (per exemple, consciència d'identitat europea, concepcions d'educació per a la ciutadania) prejudicis o actituds davant l'educació intercultural, altres grups culturals, etc.
- La pluralitat d'actors apareix amb claredat a investigacions complexes, amb les quals volem avaluar l'efecte de projectes amplis de recolzament a la inserció socioprofessional dels immigrants. No obstant això, els dissenys haurien de guanyar en complexitat apostant per la complementaritat metodològica, encara que sense perdre de vista algunes de les prioritats ja comentades: accentuació dels processos narratius que donin la veu a participants de diverses cultures i diversos gèneres (Bartolomé i Cabrera, 2000).
- També la importància d'agents socials com ONG, associacions, institucions educatives, es posa de manifest en investigacions que pretenguin analitzar els complexos processos d'accés a la ciutadania, des de diferents identitats culturals i nivells de reconeixement social.
- Les investigacions transnacionals i culturals exigeixen, pel seu desenvolupament, el poder comptar amb mostres de població de diferents països.
- Finalment, la creació de xarxes de grups d'investigació, no tan sols a nivell europeu, ni sols en projectes de col·laboració amb Amèrica Llatina, sinó a nivell estatal, potenciaria i donaria un impuls fort a la investigació, ja que permetria l'intercanvi d'informació, la possibilitat de rèplica d'investigacions a diferents contextos i el poder comptar amb persones interessades en el tema que permetin desenvolupar el rol del *crític amic* per confirmar els passos que anem donant en la investigació.

Bibliografia

- AGUADO, T. et al.: *Diversidad cultural e igualdad escolar. Un modelo para el diagnóstico y desarrollo de actuaciones educativas en contextos escolares multiculturales*, nº 141. Madrid: MEC/CIDE, 1999.
- AJUNTAMENT DE BARCELONA (ed.): *Pla Municipal per a la Interculturalitat*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona, 1997.
- ALSINET J. et al.: «Ciutat, comunitat i escola: anàlisi de les interrelacions escola-territori». Dins Vv.AA.: *Per una ciutat compromesa amb l'educació*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona, 1999.

- ALLEMAN-GHIONDA, C.: «Managing cultural and linguistic plurality in West-European Education. Obstacles, patterns and Innovations». Dins *European Journal on Intercultural Studies*. 1995, vol. 6, núm. 2, p. 41-51.
- ALLEN, M. G. I STEVENS, R. L.: *Middle grades social studies. Teaching and learning for an active and responsible citizenship*. Boston: Allyn and Bacon, 1998.
- APPLE, M. W. I BEANE, J. A. (comps.): *Escuelas democráticas*. Madrid: Morata, 1997.
- BABIANO, J.: *Ciudadanía y exclusión*. Dins Pérez Ledesma, M. (comp.) *Ciudadanía y Democracia*. Madrid: Largo Caballero, 1991, p. 237-256.
- BANKS, J. A.: *Handbook of research on multicultural education*. New York: Macmillan, 1995.
- BANKS, J. A.: *Educating citizen in a multicultural society*. New York: Teachers Columbia University, 1997.
- BARCENA, F.: *El oficio de la ciudadanía*. Barcelona: Paidós, 1997.
- BARTOLOMÉ M. et al.: «Diversidad y multiculturalidad». *Revista de Investigación Educativa*, 1999, vol. 17, núm. 2, p. 277-320.
- BARTOLOMÉ, M. et al.: *La construcción de la identidad en contextos multiculturales*. Madrid: CIDE, 2000.
- BARTOLOMÉ, M. et al.: *¿Construimos Europa? El sentimiento de pertenencia desde una pedagogía de la inclusión*. Madrid: Comunidad de Madrid / Consejería de Educación, 2003.
- BARTOLOMÉ, M. I CABRERA, F.: «Nuevas tendencias en la evaluación de programas de educación multicultural». *Revista de Investigación Educativa*, 2000, vol. 18, núm. 2, p. 463-479.
- BARTOLOMÉ, M. I CABRERA, F.: «Sociedad multicultural y ciudadanía: hacia una sociedad y ciudadanía multiculturales». *Revista de Educación*, 2003, número extraordinari, p. 33-57.
- BARTOLOMÉ, M. (coord): *Identidad y ciudadanía: un reto a la educación intercultural*. Madrid: Narcea, 2002.
- BARTOLOMÉ, M.: «La construcción de una ciudadanía crítica. ¿Tarea educativa?» Dins FEITO, L. I PINILLA, R. (coords): *Atreverse a pensar en política*. Madrid: Universidad Pontificia de Comillas, 2001 [a], p. 45-56.
- Construyendo la ciudadanía europea: modelos, programas e iniciativas*. Ponència presentada en la Dècima Conferència Mundial Triannual organitzada pel World Council for curriculum and Instruction (WCCI) i la UNED. [En línia]. 2001 [b]. [Consulta: 28 d'octubre de 2003]. Disponible a: <<http://www.uv.es/soespe/Bartolome.htm>>.
- «Identidad y ciudadanía en adolescentes: nuevos enfoques desde la educación intercultural». Dins SORIANO, E. (Coord). *Identidad y ciudadanía intercultural*. Madrid: La Muralla, 2001 [c], p. 75-111.
- BAÜBOK, R.: *Justificaciones liberales para los derechos de los grupos étnicos*. Dins García S. i Lukes, S. (comps.): *Ciudadanía: justicia social, identidad y participación*. Madrid: Siglo XXI, 1999, p. 159-193.
- BELL, G. H.: «European citizenship: 1992 and beyond». *Westminster Studies in Education*, 1991, núm. 14, p. 15-26.
- CABRERA, F. et al.: «Evaluación del Proyecto Epikourus de inserción sociolaboral de inmigrantes». *Revista de Investigación Educativa*, 2000, vol. 19, núm. 2, p. 621-627.

- CABRERA, F.: "Qué educación, para qué ciudadanía". Dins Soriano, E. (coord.): *Interculturalidad: fundamentos, programas y educación*. Madrid: La Muralla, 2002 [a], p. 83-138.
- CABRERA, F.: «Hacia una nueva concepción de la ciudadanía en una sociedad multicultural». Dins Bartolomé, M. (coord.): *Identidad y ciudadanía: un reto a la educación intercultural*. Madrid: Narcea, 2002 [b].
- CARNEIRO, R.: *Proyecto Educativo de Ciudad. Educación para la ciudadanía*. Ponència presentada al Congrés «Barcelona, por el Conocimiento y la Convivencia». Barcelona, 1999.
- CLOUSE, P.: *Citizenship, Europe and Change*. London: MacMillan Press, 1995.
- CONSELL D'EUROPA: *Resolution of the Council in the Ministers of Education Meeting within the Council on European Dimension in Education*, 24 May (88/C177/02). European Community, 1998.
- *Declaration and Programme on Education for Democratic Citizenship, Based on de Right and Responsibilities of Citizen*. C.M.(99)76. Strasbourg: Council of Europe, 1999.
- COPLIN, W.: "Citizenship Course as Life-Changing Experiences". En Reeher G.y Cammarano, J. (eds.) *Education for citizenship. Ideas and Innovations in Political learning*. New York: Rowman and Littlefield, 1997, p. 63-80.
- CORTINA, A.: *Ciudadanos del mundo. Hacia una teoría de la ciudadanía*. Madrid: Alianza Editorial, 1997.
- CRUZ, R.: «El derecho a reclamar derechos, acción colectiva y ciudadanía democrática». Dins M. PÉREZ LEDESMA (ed.): *Ciudadanía y democracia*. Madrid: Pablo Iglesias, 2000, p. 263-292.
- DAVIES, I., GRAY, G. I STEPHENS, P.: «Education for Citizenship: a case study of «Democracy Day» at a comprehensive school». *Educational Review*, 1998, vol. 50, núm. 1, p. 15-27.
- DE LUCAS, J.: *Derechos de las minorías en una sociedad multicultural*. Madrid: Consejo General del Poder Judicial, 1999.
- DE LUCAS, J.: «El pacte ciutadà». Dins *Seminari. Polítiques d'immigració a Europa: el model de Catalunya*. Barcelona: Fundació Ramón Trias Fargas, 2000.
- FEINSTEIN, O. I CHESNEY, J. D.: «The urban Agenda Project». Dins G. REEHER I J. CAMMARANO, (eds): *Education for citizenship. Ideas and Innovations in Political learning*. New York: Rowman and Littlefield, 1997, p. 51-62.
- FONT, N.: *Democràcia i participació ciutadana: algunes experiències innovadores*. Barcelona: Editorial Mediterrània, 1998.
- GENTILI, P.: «Educación y Ciudadanía. La formación ética como desafío político». Dins GENTILI, P. (coord.): *Códigos para la Ciudadanía. La Formación Ética como práctica de la libertad*. Buenos Aires: Santillana, 2000. p. 27-52.
- GIROUX, H. A.: *La escuela y la lucha por la ciudadanía*. México: Siglo XXI, 1993.
- GÓMEZ S. C.: «Cosmopolitismo multicultural y sujeto reflexivo. Entrevista con Carlos Thiebaut». *Revista de Filosofía*, 1999, núm. 6, p. 303-314.
- HABERMAS, J.: «Citizenship and National Identity: Some Reflections on the Future of Europe». *Praxis International*, 1992, núm. 12, p. 1-19.
- HANVEY. R. G.: *An Attainable Global Perspective*. New York: Center for War/Peace Studies, 1994.

- HOUSER, N.: «The influence for social interaction on education for citizenship». Dins *Curriculum and teaching*, 1995, vol. 10, núm. 2, p. 15-31.
- INFORME EUROCITES: *La ciudadanía Europea. Informe-propuesta sobre la ciudadanía europea. Participación, derechos sociales y cívicos*. Barcelona: 1998.
- KYMLICKA, W.: *Ciudadanía multicultural*. Barcelona: Paidós, 1996.
- KYMLICKA, W. I NORMAN, W. J.: «Return of the Citizen». *Ethics*, 1994, vol. 104, núm. 2, p. 352-381.
- KYMLICKA, W. I NORMAN, W. J. (ed): *Citizenship in Diverse Societies*. Oxford: Oxford University Press, 2000.
- LE GAL, J.: *Coopérer pour développer la citoyenneté*. Paris: Hatier, 1999.
- LUQUE, P. A.: *Espacios educativos. Sobre la participación y transformación social*. Barcelona: EUB, 1955.
- LLOPIS, C.: *Los derechos humanos*. Madrid: Narcea, 2001.
- MAYORDOMO, A.: *El aprendizaje cívico*. Barcelona: Ariel Educación, 1998.
- MCNERGNEY, R. F., DUCHARME, E. R. I DUCHARME, M. K.: *Educating for Democracy. Case-Method Teaching and Learning*. New Jersey: Mahwah, 1999.
- MERRYFIELD, M., JARCHOW, E. I PICKERT, S. (eds): *Preparing Teachers to Teach Global Perspectives. A Handbook for Educators*. Thousand Oaks (California): Godwin Press, 1997.
- OSLER, A. I STARKEY, H.: «Citizenship, Human Rights and Cultural Diversity.» DINS A. OSLER. *Citizenship and Democracy in Schools: diversity, identity, equality*. Stoke on Trent: Trentham books, 2000, p. 3-19.
- OSLER, A.: *The contribution of Community action programmes in the fields old education, training and youth to the development of citizenship with a European dimension*. Final Synthesis report: 1997. En línia. [Consulta: 31 de desembre de 2003]. Disponible a: <<http://europa.eu.int/comm/education/archive/citizen/birmingham.pdf>>.
- «European Citizenship and Study Abroad: student teachers experiences and identities». *Cambridge Journal of Education*, 1998, vol. 28, núm. 1, p. 77-96.
- Citizenship and Democracy in school*. Staffordshire: Trentham Books, 2000.
- OXFAM: *A Curriculum for Global Citizenship*. Oxford: Oxfam, 1997.
- PATTERMAN, C.: *Participation and Democracy Theory*. Cambridge: Cambridge University Press, 1970.
- PÉREZ LEDESMA, M.: «Ciudadanos y ciudadanía: un análisis introductorio». DINS PÉREZ LEDESMA, M. (comp.): *Ciudadanía y democracia*. Madrid: Pablo Iglesias, 2000, p.1-36.
- PÉREZ, G.: «Educación para la ciudadanía: exigencia de la sociedad civil». *Revista Española de Pedagogía*, 1999, vol. 57, núm. 213, p. 245-277.
- PUIG, J.M.: «La escuela como comunidad democrática». DINS Sánchez Torrado, S.: *Ciudadanía sin fronteras*. Bilbao: Desclée, 1998.
- PUIG, J. M.: *Cròniques per a una educació democràtica: experiències de formació en valors a secundària*. Vic: Eumo, 1998.
- REEHER, G. I CAMMARANO, J. (eds.): *Education for citizenship. Ideas and Innovations in Political learning*. New York: Rowman and Littlefield, 1997.

- RODHAS, R.: «In the service of citizenship». Dins *The journal of higher education*, 1998, vol. 69, núm. 3, p. 277-297.
- RODRIGO, ALSINA, M.: *Comunicación intercultural*. Barcelona: Anthropos, 1999.
- ROGERS, A.: «Les espaces du multiculturalisme et de la citoyenneté». *Revue internationale des sciences sociales*, 1998, núm. 156 p. 225-237.
- GARCÍA, S. I LUKES S. (comps.): *Ciudadanía: justicia social, identidad y participación*. Madrid: Siglo XXI, 1999.
- SÁNCHEZ TORRADO, S.: *Ciudadanía sin fronteras. Como pensar y aplicar una educación en valores*. Bilbao: Desclée de Brouwer, 1998.
- SARTORI, G.: *La sociedad multiétnica. Pluralismo, multiculturalismo y extranjeros*. Madrid: Taurus, 2001.
- SLEETER, C. E. (ed.): *Empowerment through multicultural Education*. New York: State University of New York, 2001.
- SMITH, M.K.: «Empowerment through Multicultural Education». *Evaluation and Program Planning*, 1998, vol. 21. núm. 3, p. 255-261.
- SORIANO, E. (coord): *Identidad cultural y ciudadanía*. Madrid: La Muralla, 2001.
- SORIANO, E. (coord.): *Interculturalismo: proyectos, programas y educación*. Madrid: La Muralla, 2002, p. 83-138.
- SUBIRATS, J.: «Identitat i comunitat. Reptes per a la política i l'educació». Dins Vv.AA.: *Per una ciutat compromesa amb l'educació*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona, 1999.
- TEDESCO, J. C.: *El nuevo pacto educativo. Educación, Competitividad y Ciudadanía en la Sociedad Moderna*. Madrid: Anaya, 1999.
- THIEBAUT, C.: *Vindicación del ciudadano*. Barcelona: Paidós, 1998.
- VERTOVEC, S.: «Politiques multiculturelles et citoyenneté dans les villes européennes». *Revue internationale des sciences sociales*, 1998, núm. 156, p. 211-224.
- WALZER, M.: *Tratado sobre la tolerancia*. Barcelona: Paidós, 1998.
- YOUNG, I.: «Polity and Group Difference: A critique of the Ideal of Universal Citizenship». *Ethics*, 1989, vol. 99, núm. 2, p. 250-274.
- Vv.AA.: *Per una ciutat compromesa amb l'educació*. Barcelona. Ajuntament de Barcelona, 1999.
- ZACK D. I BERKOWITZ, L.: *Active Citizenship Today for High School Teachers*. USA: Close Up Foundation y Constitutional Rights Foundation, 1994.

Paraules clau

Educació intercultural

Ciudadania

Democràcia

Recerca educativa

Abstracts

En este artículo ofrecemos una aproximación al estudio de la ciudadanía intercultural desde la investigación educativa. Para ello, hemos resumido en primer lugar, los nuevos planteamientos de la ciudadanía que fundamentan la investigación realizada por el GREDI en estos últimos años. Nuestro modelo recoge, como rasgos claves de la ciudadanía que pretendemos se desarrolle desde la educación, el hecho de ser, al tiempo, activa y responsable, crítica e intercultural; desarrollada en el ámbito local pero abierta a niveles más amplios. Posteriormente el artículo sintetiza algunas de las investigaciones llevadas a cabo en este campo. La segunda parte de este artículo ofrece un resumen de una de las investigaciones realizadas por el GREDI y que ha permitido diagnosticar los elementos que configuran el concepto y la práctica de la ciudadanía en los jóvenes de 14 a 16 años en Barcelona. Se concluye señalando los elementos significativos que pueden encontrarse en las investigaciones presentadas y que permiten dibujar las líneas de avance para quienes deseen adentrarse en la investigación de esta área temática.

Cette approche de l'étude de la citoyenneté interculturelle à partir de la recherche éducative débute par une synthèse des nouveaux concepts de citoyenneté élaborés par le GREDI au cours des recherches effectuées ces dernières années. L'auteur défend que c'est l'éducation qui débouchera sur cette nouvelle citoyenneté à la fois active et responsable, critique et interculturelle, appelée à s'exercer au niveau local mais ouverte également sur des horizons plus larges. Après une synthèse des principales recherches effectuées dans ce domaine, la deuxième partie de l'article est consacrée au compte-rendu d'un travail du GREDI ayant permis de diagnostiquer les éléments constituant la théorie et la pratique de la citoyenneté chez les jeunes Barcelonais âgés de 14 à 16 ans. Enfin, un relevé des aspects significatifs des travaux publiés récemment donne des orientations qui peuvent être utiles pour ceux qui souhaiteraient poursuivre des recherches dans ce domaine.

This article examines the study of intercultural citizenship within educational research. In so doing, the article first summarises the new approaches to citizenship underpinning the research conducted by the GREDI (Intercultural Education Research Group) in recent years. A model is presented which incorporates, as key traits of the citizenship that we seek to develop through education, the fact of being both active and responsible, critical and intercultural; played out in the local sphere but open to wider levels. The article moves on to summarise some of the research undertaken in this field. The second part offers a précis of one of the studies carried out by the GREDI and which has enabled us to diagnose the elements, both conceptually and in practice, that make up the citizenship of adolescents aged between 14 and 16 years old in Barcelona. The article concludes by identifying the significant elements to be found in the research presented, and which allow the way forward to be mapped out for those seeking to conduct research in this field.